

GYARMATI ENIKŐ*

**A FÖDERALIZMUS POZÍCIÓI A NAGY HÁBORÚ KORÁBAN
FRIEDRICH NAUMANN „KÖZÉPEURÓPA”-JA SZÁZ ÉV TÁVLATÁBÓL**

*FEDERALISM DURING THE GREAT WAR
FRIEDRICH NAUMANN'S MIDDLE EUROPE ON THE CENTENARY
OF THE GREAT WAR*

ABSTRACT

Friedrich Naumann's famous political essay about his Middle Europe concept, published in 1915 had been regarded highly controversial through the last hundred years. His study was translated into Hungary very soon in 1916 and inspired heated discussions about the future of the covenant between the German Empire and the Habsburg Monarchy. On the centenary of the Great War the present study's intention is first to overview the international historiography of this question. According to the main conclusion of this overview the picture of an imperialistic concept of Naumann's Middle Europe can absolutely be called into doubt. Secondly, in the light of the debate, organised by the Society for Social Sciences between February and April 1916 in Budapest this work also highlights the many pro's and con's formulated in the course of the exchange of the ideas. According to our evaluation Naumann's most famous work had not been rejected *uni sono* in Hungary. Last but not least with a new reconstruction of the concept's main ideas this study comes to the conclusion that Naumann had put forward a pladoyer for a custom union between the German Empire and Austria–Hungary in the second year of the Great War.

Bevezetés

Száz évvel ezelőtt, 1915 októberében látott napvilágot Friedrich Naumann leghíresebb és máig a legnagyobb hatású írása „Középeurópa” címmel. A megjelenés centenáriumi évfordulója alkalmából ez az írás három célnak kíván eleget tenni. Az első részben rövid historiográfiai áttekintés keretében ismertetem a Naumann-i Középeurópa változatos történeti olvasatait. A második részt a Társadalomtudományi Társaság keretében szervezett vitának szentelem és szeretném bemutatni a vitában elhangzott érvek és ellenérvek gazdag tárházát. Végül a harmadik fejezetben kísérletet teszek a Naumann által felvázolt Középeurópa újbóli rekonstruálására.

A Naumann-i „Középeurópa” történeti képe

A két világháború között a nemzetközi történetírás Közép–Európát elsősorban a német kulturális befolyás által érintett földrajzi területként értelmezte. Paul Sweet irodalmi áttekintése szerint ekkor számos író a föderalizmus eszméje mentén tárgyalta ezt a témát. Ezek a szerzők jórészt azonban csak fejben voltak föderalisták, szívükben nacionalisták maradtak. Amerikai történészként úgy látta, hogy kevesen álltak készen annak elfogadására,

* Gyarmati Enikő abszolvált PhD-hallgató, Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger.

hogy Közép-Európa nem német kérdés, hanem a világpolitika része. Az amerikai történész véleménye szerint azt is kevesen vették figyelembe, hogy a németek számarányukat tekintve kisebbségben voltak Köztes-Európában.¹ A föderalizmus versus nacionalizmus alapú történeti kutatások mind itthon, mind külföldön gyakran alakultak a konjunkturális érdeklődés függvényében, mindazonáltal meghatározó irányzatként kizárólagos befolyásra egyik sem tett szert a XX. században. Robert Kann osztrák származású amerikai történész úgy látta, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia számára három alternatíva létezett az első világháború korában. Az első megtörtént alternatíva a felbomlás volt. A második lehetőséget kínálta volna a Monarchia föderális átalakítása. A harmadik lehetőség a status quo, azaz az 1867. évi kiegyezés megtartása szintén nem volt kizárható. Kann interpretációja szerint Naumann terve elsősorban az osztrák–német és magyar nemzeti dominancia megtartása miatt élvezte a kortársak kitüntetett figyelmét. A központi hatalmak győzelme esetén ez egyúttal biztosította volna a németek és a magyarok szupremáciáját. Kann alternatívái alapján a német politikus terve a status quo alternatívájaként értékelhető az 1960-as években.²

Mind a hazai, mind a nemzetközi történetírásban általában uralkodó helyet foglalt és foglal el a politikai Közép-Európa történeti képe. A Nagy Háború korában született Közép-Európa-terveket a történészek jelentős hányada politikai stratégiaként fogta fel, és a német imperialista hadicél–politika kontextusában értelmezte. A föderalizmus szempontú feldolgozások száma megszorodott a II. világháborút követő nyugat-európai egységfolyamat háttérében. Ettől kezdve Közép-Európa egységes gazdasági térként történő bemutatása egyre több történeti szakmunka bevallott céljává vált. A történeti feldolgozások döntő többsége a mai napig kombinálja a politikai és gazdasági szempontokat. Ami az utóbbi évtizedeket illeti, jól érzékelhetően megszorodtak az összehasonlító történeti elemzések. Ezek a történeti tanulmányok és monográfiák a kor eszmetörténeti áramlatai között igyekeztek elhelyezni a közép-európai szövetkezés megfogalmazóinak gondolatrendszerét.³

A föderalista–funkcionalista jogharmonizáció alkotmányos alapelvei mentén értékelte Naumann „Középeurópa”-ját Bóka Éva. Ezek szerint a német parlamenti képviselő a területi föderalista alapú együttműködés helyett javasolta a közép-európai föderalista-funkcionalista együttműködést, amely a nemzetek feletti intézmények létrehozása által valósult volna meg legyen szó közlekedésről, kereskedelemről, vámokról vagy egyéb közösnek tekintett hatáskörökről. Ez a típusú szövetkezés az államok szuverenitásának teljes megőrzését vetítette előre. Bóka véleménye szerint a szerző számára nem kis kihívást jelentett a jogharmonizáció alkotmányos alapelveinek meghatározása. Naumann megoldási javaslatai közül kiemelte a gazdasági és katonai kérdések nemzetállami szintről nemzetek feletti szintre történő emelésének gondolatát. A XXI. század elején tehát a Naumann-i terv már a második világháború utáni európai integráció föderalista–funkcionalista alapelveinek előfutáraként, a többdimenziós államszervezés elvének hangsúlyozójaként jelenik meg.⁴

Visszatérve a német imperializmus hadicél-politikája mentén építkező történeti narratívákhoz az első világháborús német hadicél-politika legeredetibb történetét rekonstruáló Fritz Fischer számára Naumann terve figyelemre méltó, de irreális gondolati konstrukció volt.⁵ A hivatalos német hadicél-politika meghatározó személyiségeinek programjai sok tekintetben túlléptek a Naumann-i célkitűzéseken. A Közép-Európa feldolgozások jelentős része tárgyalja Bethmann Hollweg német kancellár, Erich Falkenhayn vezérkari tábornok, a befolyásos lobbik vezetőinek – Heinrich Class (Össznémet Szövetség), a Pángermán Liga, Matthias Erzberger, német ipar egyik befolyásos képviselőjének – elképzeléseit. Ezek a munkák sohasem mennek el említés nélkül Naumann koncepciója mellett.⁶ Ugyanakkor az esetek túlnyomó részében nem fogalmazzák meg pontosan, hogy a hivatalos politikai, gazdasági és katonai elit nézeteihez képest hol helyezik el a német parlamenti

képviselő tervét. Többek között ennek tudható be, hogy Naumann terve gyakran került a történetileg félreértett, félremagyarázott helyzetbe. Az utóbbi években erre Catherine Horel és Szegedi Edit is felhívta a figyelmet.⁷

Jörg Villain értékelése szerint szintén imperialista alaptónus jellemezte Naumann kötetét, amely ráadásul nem bocsátkozott politikai konkrétumok kifejtésébe. Az előző állítással éppen ellenkezőleg a német történész arra a következtetésre jutott, hogy a német monopol-tőke rugalmas irányzatának törekvéseit képviselő Naumann könyvétől nem állt távol a valós német érdekek és motivációk eltakarási és leplezési szándéka. Irinyi Károly hasonló következtetésekre jutott, amikor úgy fogalmazott, hogy Naumann kifejezte könyvével a német uralkodó osztályok háborús, annexiós céljainak jelentős részét. Tartalmi és taktikai szempontból az egész Naumann-i akciót a Bethmann Hollweg-féle hatalmi törekvések részeként értelmezte, és Villainhez hasonlóan leplezési szándékot látott benne. Mindketten a kis nemzetek szuverenitásának tarthatatlansága melletti Naumann-i indoklásban fedezték fel a német imperializmus funkcióját. A terv militarista jellegének bizonyítását szolgálta a Naumann által használt háború utáni „lövészárók-közösség” retorikai szövege.⁸

Galántai József véleménye szerint a közép-európai gazdasági, katonai és politikai tömörülés Németország vezetésével, a szövetségesek vazallusállamokká történő degradálásával, és látszatjogok biztosításával jött volna létre. Közép-Európa hadserege ugyan közös lett volna, de azt a német hadsereg uralta volna. Bár egységes vámrendszert hirdetett, a német monopol-tőke lett volna az úr. Naumann pánszlávizmussal kapcsolatos gondolatai a magyar elit ijesztgetését szolgálták annak érdekében, hogy a magyarok inkább a poroszokra, mint a gyengülő Ausztriára támaszkodjanak. A magyar történész a két birodalom közötti kapcsolatot egy föderációs látszatú szerkezetként értékelte.⁹

A nemzetközi és az utóbbi időben a magyar történetírás is alapműként tekint Henry Cord Meyer Közép-Európa történetét feldolgozó monográfiájára. A német hadicél-politika kontextusában született történeti olvasatok antitéziseit tartalmazza ez az 1955-ben kiadott monográfia. Ezek szerint Naumann koncepciója sem a nacionalista, sem a gazdasági föderatív képletbe nem illeszkedik. A német politikus ugyan a vilmosi korszakban kitapinthatóan nacionalista, a háború alatti írása már nem tükrözte a német nemzeti patriotizmus túlkapasait. Nagyon visszafogottan és toleránsan tárgyalta a németek Közép-Európa más nemzetei felé követendő politikáját. Meyer olvasatában Naumann sem a nagynémet, sem az össznémet felfogást nem tette magáévá.¹⁰

A Naumann-i koncepciót értékelő történeti írásokban a mai napig visszaköszön két fontos értékteremtő jelző. Az egyik szerint ez a terv egyúttal a liberális német imperializmus terve volt. Ez a típusú történeti értékelés általában arra helyezi a hangsúlyt, hogy a konstrukció egyáltalán nem germanizáló, német hegemoniát célul kitűző elképzelés volt. Továbbá úgy érvel, hogy a német Reichstag képviselőjeként Naumann szoros kapcsolatban állt a multinacionális vámuniót szorgalmazó, liberális imperializmust célul kitűző ipari körökkel.¹¹ Nagy kihívást jelent ezzel szemben a másik értékelés a föderatív imperializmus fogalmának befogadása. Theodor Schieder olvasatában az a folyamat, ahogyan Naumann a századfordulón képviselt német világpolitikai célokkal szakítva elmozdult az európai kontinensre fókuszáló német hatalmi törekvések hirdetése felé, föderatív imperializmusként írható le.¹² Schieder összegzése szerint az 1915-ben publikált Középeurópa egyfajta közéleti képez a századfordulón képviselt német imperialista világprogram és a háború alatti német hegemon igényű európai államszövetségi modellek között. A föderatív eszme összekapcsolása az imperializmus fogalmával azért lehet problematikus, mivel esetükben teljesen ellentétes eszmeiségű fogalmakkal van dolgunk. A föderalizmus szuverenitást, önkéntességet, egyenjogúságot hirdető eszmeisége – és hozzáteszem, ugyanebből az okból részben a liberalizmus eszmeiségével – sem egyeztethető össze a katonai és gazdasági

erőfölény útján politikai célokat elérni kívánó imperializmussal. Egymáshoz képest csak alternatívák maradhatnak, együtt nehezen vagy csak szigorú megszorításokkal értelmezhetőek.

Jörg Brechtefeld számára Naumann kötete csak az első pillantásra lehet imperialista publikáció, valójában annak eszmeisége teljes mértékben ellentétes a német katonai és politikai elit főáramlatának imperialista argumentációjával. A szerző véleménye szerint Naumann túllépett a háború közvetlen gazdasági érdekein, annexió és etnikai csoportok evakuálása pedig egyáltalán nem képezte részét az elképzelésének. A konföderáció rendszerét pontosan azért javasolta, hogy minden nemzetiség függetlenségét és védelmét biztosítva tudja. Bár a munkában jól kitapintható mind kulturális, mind gazdasági értelemben a német nemzet dominanciájának szempontja, a történész olvasatában Naumann egyáltalán nem beszélt a régió germanizációjáról. A történész kiemelte továbbá, hogy Naumann régóta foglalkozott társadalmi problémákkal, ezért a dinasztikus és demokratikus konfliktusok természetét jól ismerte, és ezzel a munkájával a feszültségek enyhítésére is alternatív választ kínált. Ezek a válaszok azonban a legcsekélyebb mértékben sem hatottak a német hivatalos politikára.¹³

Az európai rendszerváltások óta megnőtt a száma a Közép-Európa fogalomtörténetét feldolgozó munkáknak. Ormos Mária monográfiája Közép-Európát elsősorban politikai fogalomként értelmezte, és mutatta be. A szerző olvasatában a nehezen értelmezhető, földrajzilag nem körülhatárolható Közép-Európa a történelem változó struktúrája. Az ilyen igényvel megfogalmazott elképzeléseket négy csoportba sorolta a történész. Az első csoportba kerültek az Oroszország védnökségével számoló tervezetek. A második csoportot alkotják a Habsburg Birodalom, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia állami kereteiben gondolkodó konstrukciók. A harmadik csoport tervezetei vagy Németországgal számoltak, vagy ellene léptek fel. Végül a negyedik csoportba azok a koncepciók kerültek, amelyek mindkét szomszédos nagyhatalom összefogását követelték a pogánynak tartott két ellenség ellen. Ezek a tervek vagy dominanciára épültek, vagy összefogást, egységet, együttműködést feltételező önvédelemre irányultak.¹⁴ Bár a történész maga nem kívánta tipizálni Naumann tervét, a megadott kritériumrendszer tükrében Naumann koncepciója a Németországgal számoló, az összefogást feltételező önvédelemre irányuló tervek csoportjába sorolható, azaz több szempontból is átmenetet képez a különböző csoportok között.

A Naumann-i „Középeurópa” elsősorban tehát politikai stratégiaként jelenik meg a kérdés historiográfiájában. Korlátozott azoknak a feldolgozásoknak a száma, amelyek a közép-európai gazdasági közeledés történetét a kortársak és az elődök gazdasági koncepcióinak összehasonlításával vizsgálták. Németh István ilyen igényű monográfiája sorolható ide, mindazonáltal ez az igényes munka is lemondott az elképzelés szisztematikus gazdasági elemzéséről.¹⁵ Alapvetően háttérbe szorult a statisztikai adatokkal igen szívesen foglalkozó politikus és publicista gazdasági stratégiáinak történeti feldolgozása, értékelése. Achim Müller doktori disszertációjában a Nagy Háború alatt a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia között lefolytatott vámtárgyalások történetét dolgozta fel, mindazonáltal nem emelte ki Naumann gazdasági stratégiáját ebből a másodlagos szerepből.¹⁶ Holott megalapozott érvek szólnak amellett, hogy Naumann kötetének gerincét a gazdasági Közép-Európa felvázolása képezte.¹⁷ Theodor Heuss, Naumann egyik legszakavatottabb monográfusa hangsúlyozta, hogy a háborús gazdaság tanulságai rendkívüli mértékben foglalkoztatták a politikust, és ennek tudható be, hogy az állami készletgazdaság szervezésére „Középeurópa” című művében is számos javaslatot fogalmazott meg.¹⁸ Az ezekből a javaslatokból kialakított gazdasági együttműködés teszi ki tulajdonképpen a közép-európai együttműködés koncepciójának a jelentős részét.

Vita „Középeurópa”-ról

Friedrich Naumann Közép-Európa koncepciójára a Magyar Királyságban nem született átfogó igényű válasz a Nagy Háború négy éve alatt. Részkérdésekről – elsősorban a közép-európai gazdasági közeledésről – számos önálló írás látott napvilágot. Az 1916 elejétől kibontakozó tudományos publicisztikai vitába sokan beszálltak kisebb cikkek és közlemények erejéig. A kor kardinális kérdése – a háború és a béke ügye – jelentette a vita legfontosabb szempontját. Mind a tudományos felszólalásokban, mind a hétköznapi publicisztikában heves vita tárgyát képezte az a felvetés is, vajon Közép-Európa jó eséllyel biztosítja-e majd a gazdasági fejlődés feltételeit. Az érvek és az ellenérvek mérlegelésekor a disputa résztvevői három kérdés bővebb tárgyalásán keresztül igyekeztek alternatív válaszokat nyújtani. 1. Közép-Európa kereskedelempolitikája hozzájárul-e a mezőgazdasági termelés növeléséhez? 2. A vámrendszer átalakítása tönkreteszi-e a magyar ipart? 3. A szabad kereskedelem vagy a vámunió rendszere lehet-e a remélt gazdasági növekedés nagyobb motorja?

Magának a vitának és a véleményeknek az alapos ismertetését és történeti feldolgozását Irinyi Károly munkásságának köszönheti a magyar történetírás.¹⁹ Galántai József I. világháborús monográfiája és Diószegi István tanulmányai a magyar többségi politikai elit nézeteit világították meg ebben a kérdésben.²⁰ Varga Lajos a háború alatti szociáldemokrata politikáról szóló munkájában alaposan körüljárta a mértékadó szociáldemokrata politikások Közép-Európával kapcsolatos állásfoglalásait. Kutatási körét kibővítette a Szocializmus című lap hasábjain folytatott vita szereplőinek, főleg a szakszervezeti vezetőknek a gondolataival.²¹ A Friedrich Naumann-i gondolatrendszer legátfogóbb intellektuális feldolgozását örökítették meg a Társadalomtudományi Társaság szervezésében 1916. február és április között tíz alkalommal tartott vitaulések.²²

Kunfi Zsigmond, a vitát levezető elnök összességében utasította el az egész konstrukciót. Először is kétségét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy sokan az államterületek növekedését a történelmi fejlődés állandó törvényszerűségeként fogják fel. A skandináv országok példáján keresztül érzékeltette, hogy az állami dezintegráció párhuzamosan van jelen az államok átalakulási folyamataiban. Vitatta továbbá azt a Naumann által az állam és az ipari nagyüzem analógiájára épített érvelést, miszerint a jövőben az állami szuverenitás egyre kevesebb helyen fog összpontosulni. Svájc és Hollandia esetét említve kiemelte, hogy sem a politikai színvonal, sem a művelődési színvonal nem államnagyság kérdése. Kunfi Naumann könyvének alapgondolataként értékelte, hogy a mostani háború a jövőbeni háborúk hosszú sorozatának indítója lesz, ezért kell Németországnak és az Osztrák–Magyar Monarchiának ezekre a háborúkra felkészülniük. Az elnök értékelése szerint ez a terv militarista Közép-Európában gondolkodik, amelyet az uralkodó osztályok fognak létrehozni. Összegzésében úgy fogalmazott, hogy ez az államalakulat nem hozhat fejlődést, és nem lehet a tartós béke záloga.

Giesswein Sándor a pacifizmus tudományosan megalapozott doktrínájából indult ki, amelynek lényege a döntőbíráóság intézménye által biztosított tartós béke. Giesswein felfogása szerint Naumann Közép-Európája politikailag, gazdaságilag és katonailag is egy *corpus separatum* lenne, ahol a külvilágtól történő elkülönülést a lövészárkok szimbolizálják. Ez a szeparatista felfogás ugyan a gazdasági terület megnagyobbodását eredményezi, mégis ez a fajta politikai és gazdasági szövetség nem vezethet el a pacifizmus által célul kitűzött világföderációhoz. A világgazdaság egyetlen útja csak a közvetlenül létrehozott világföderáció lehet. A keresztényszociális értékeket képviselő politikus hangsúlyozta, hogy a világföderáció elvi alapjait a hágai konferenciák már megalkották, és belefoglalták az Állandó Béke Központi Szervezetének programpontjaiba. Giesswein Sándor ezért nem tartotta meggyőzőnek a közép-európai szövetkezés eme tervét.

Az Európai Egyesült Államok eszméjét, azaz egy európai békekonföderáció létrehozását támogató Szabó Ervin annyiban azonosulni tudott a Naumann-i gondolatmenettel, hogy első lépésként tekintett a területileg egymással szomszédos államok között megkötendő államjogi és gazdasági szövetségre. Ezért helytelenítette azt a törekvést, hogy Naumann Közép-Európáját imperialista és militarista alakulatként láttatta a kortársak többsége. Nem találta helyénvalónak továbbá azt sem, hogy sokan a kérdést a nemzeti rokon- és ellen-szenvnek érzelmi politikájaként kezelték. Elfogadta, hogy Közép-Európa elméletileg beleillik az európai államfejlődés irányvonalába, de nem volt kétsége afelől, hogy az államfejlődést a hatalmi vágy, az uralmi terület háború eszközével történő megnagyobbítása fogja a jövőben is meghatározni.

Jászi Oszkár olvasatában Közép-Európa Naumann-i változata nem a háborús világ ideológiáját tükrözte. A háború szerepét értékelve bemutatta, hogy míg korábban a háború annak organikus jellegéből fakadóan egyéni és csoportérdekek kielégítésére korlátozódott, a Nagy Háború korában nyilvánvalóvá vált, hogy a háború csak akkor szüntethető meg, ha az emberiség képes lesz az erőszak módszerét lecserélni az ész, a szervezés és a szerződés eszközeire. Közép-Európa csak így teheti meg az első óriási lépést Európa békéje, majd a világbéke felé. Jászi ezzel az összefogás mellett érvelő Naumann-i gondolatok pozitív recepcióját kínálta. Jászi hangsúlyozta, hogy az állami és gazdasági integráció egy világtörténelmi folyamat.

Szende Pál éppen ellenkezőleg úgy látta, hogy a *Kriegsfrucht* (a háború terméke, eredménye) fogalmának értelmezése szerint Közép-Európa létrehozása éppen a háború miatt, a demokratikus erők bénultságából fakadóan lehet könnyű. Ez egyúttal a háborúban érdekelt csoportok hatalmon maradását is biztosítja. Naumann szóhasználata sokkal inkább arra kívánt utalni, hogy a háború szenvedései alatt az emberek általában fogékonyabbá válnak a béke és az azt garantáló új dolgok iránt. Szende a Naumann-i fogalomhasználattal ellentétesen értelmezte az ún. *Schützengrabengemeinschaft* (lövészárók-közösség) fogalmát is. Szende ezt a háborúra való folytonos készülődésként, azaz egyfajta gazdasági autarkiaként interpretálta. Ezáltal kétségbe vonta azt a lehetőséget, amely szerint Naumann ezt a fogalmat a szükségszerű védelmi közösség, a külső támadások elleni közösség értelmében használta. A háború vérzivatarai, félelmei nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a német politikus által felvázolt szövetséget döntően militarista alakulatként láttatták a Nagy Háború kortársai.

Militarista értelmezést tükröznek Ágoston Péter érvei is, aki csatlakozott azokhoz, akik szerint Közép-Európa csak katonai erővel hozható létre. A nemzeti szuverenitás megőrzésének szempontja szerint mérlegelve a tervet úgy fogalmazott, hogy egy olyan államszövetség, amelyben minden nemzet lemond arról, hogy tetszése szerint cselekedjék mint például a svájci államban tették a nemzetek, elfogadható lehet Közép-Európa nemzeti számára. Ha ezt csak egyes nemzetek tennék, mint például Közép-Európában a németek és a magyarok, akkor az elutasítandó. Rónai Zoltánt kevésbé a kardcsörtető érvek befolyásolták Közép-Európa esélyeinek mérlegelésékor, mint inkább a pacifizmusba vetett kizárólagos hite határozta meg álláspontját. Az európai konföderáció eszméjének híveként szintén a nemzetközi szerződésekben, az összes európai állam egymáshoz való viszonyának átalakításában látta a béke zálogát. Osztotta azok véleményét, akik úgy gondolták, hogy Közép-Európát csak katonai okok hozhatják létre, és ahol a szellemi és gazdasági élet *kaszánya* mintájára szerveződik majd.²³

A többségi véleményként rögzített militarista jellegű Közép-Európában a demokratikus fejlődés esélyeit ugyanakkor a felszólalók nem ítélték meg a korábbiakhoz hasonlóan negatív módon. Nyilvánvaló, hogy a militarista kép elsősorban a pacifizmus szempontjai alapján kialakított benyomásként is értékelhető. A demokratikus fejlődési potenciál mérle-

gelésénél azonban a gazdasági feltételek ugyanolyan fontos szerepet játszottak. Ezeknek a feltételeknek a mérlegelése során Közép-Európa nem kizárt, hogy a demokratikus fejlődés garanciája is lehet. Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Vámos Jenő és Dániel Arnold azért érveltek a közép-európai közeledés mellett, mert meggyőződéssel vallották, hogy Közép-Európa gazdasági fejlődést eredményez, a gazdasági növekedés pedig a demokratikus viszonyok javulásához vezethet. Ezzel az értékeléssel szemben foglalt állást Kunfi és Szende, akik a demokratikus fejlődést csak belső erőfeszítések útján vélték elérhetőnek. Az utóbbi ugyan belátta, hogy Közép-Európa több demokráciát hozhat, óvatos kételye abból táplálkozott, hogy a német agyonszervezettség a „modern forradalmi energiák” ellen, azaz a szükséges individualizmus ellen hat. Az ebből fakadó német hegemonia nem erősíti majd a demokratikus tendenciákat. Közép-Európa a nemzetiségi kérdés szempontjából sem kínál megoldást, mivel sem a lengyel, sem a délszláv ügyet nem fogja előrevinni.

Szabó azt javasolta, hogy a demokrácia esélyeinek mérlegelésekor ne a konvencionális demokrácia rendszerén keresztül közelítsék meg a kérdést, hiszen ez csődöt mondott, amikor kitört a háború. Az alapkérdés továbbra is az, melyik politikai rendszer tekinthető demokratikusabbnak. Közép-Európától véleménye szerint azért nem kell félni, mert a német politikai rendszer sokkal fejlettebb, mint az osztrák politikai rendszer, nem beszélve a magyar politikai berendezkedésről. Jászi szintén vitatta azt az általánosan vallott Közép-Európa-ellenes álláspontot, hogy ez az államalakulat a magyarság és a németiség túlsúlya miatt továbbra is elnyomná a nemzetiségeket. Jászi arra hívta fel a figyelmet, hogy Közép-Európa biztos rendje elképzelhetetlen a lengyel és a délszláv nemzetiségi kérdés rendezése nélkül. Kiemelte továbbá Naumann tervéből azt a demokratikus érvelési gondolatmenetet, amely a nemzetiségi szabadság, a népek kulturális autonómiája valamint a szabad kereskedelem és a közép-európai gazdasági egység fontosságát húzta alá.

Vámos Jenő alapvetően egy nagyon rövid védőbeszédet adott Közép-Európa politikai, gazdasági előnyei mellett. A korábban említett tényező – Közép-Európa alkalmas a háború kiküszöbölésére – mellett, még úgy érvelt, hogy a területi integráció valóban nem garanciája a kulturális fejlődésnek, mindazonáltal nagyobb gazdasági fejlődési perspektívát kínál, és pozitív gazdasági hatása a fogyasztókra és a termelőkre nézve egyaránt jótékony hatással lehet a magyar demokráciára. A demokratikus fejlődés alátámasztására kifejezetten gazdasági érveket felvonultató nézeteket osztott meg hallgatóságával Dániel Arnold. Árnnyalva az előtte elhangzottakat aláhúzta, hogy a demokrácia a gazdasági jólét mértékétől, nem pedig egyes gazdasági ágak fejlődési potenciáljától függ. Mérvadó mindig csak az ország összességében vett jóléte lehet. Ez pedig nem más mint a közép-európai gazdasági közeledés útja a közép-európai vámunió létrehozásán keresztül.²⁴

Kunfi ugyan elismerte, hogy a gazdasági élet meghatározza az országok bel- és külpolitikáját, mindazonáltal nem látta be annak értelmét, hogy Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia egyfajta közös irányítás alá helyezze a gazdasági életet is. Az egységes gazdasági tér vámunió útján történő létrehozása a három ország különböző gazdasági fejlettsége miatt ütközik akadályokba, hiszen más és más kereskedelmi és vámpolitikára van szükségük. Kunfi véleménye szerint a szabad kereskedelem állandósítja a már meglévő fejlődésbeli különbségeket, és így biztosítja a legfejlettebb állam monopóliumát. Utalva a két birodalom egymás közötti kereskedelmében az export és import arányának a jelentős eltérésére ezt szintén kizáró okként fogalmazta meg a zárt kereskedelmi állammal szemben.

Szabó és Jászi is a közép-európai gazdasági közeledés híveiként léptek fel. Szabó olvasatában a választás tétje nem vámunió vagy szabad kereskedelem, autarkia vagy nemzetközi gazdaság közötti alternatívák között, hanem kisebb vagy nagyobb belső piac között dől el. Magyarország gazdasági érdekét a nagyobb piac melletti döntés szolgálja a legkivá-

lőbban. A nagyobb piacot pedig a vámunió biztosítja. Jászi kétségbe vonta azt az állítást, hogy Közép-Európa gazdasági elzárkózást, vámháborút, a legnagyobb kedvezmény elvének feladását eredményezné. A közgazdasági törvények félreismeréseként értékelte azt az álláspontot, miszerint a vámunió a magyar ipar pusztulását jelentené, mivel úgy gondolta, hogy a vámvédelem nem egyetlen előfeltétele egy gazdasági ág fejlesztésének. Alapvető problémaként láttatta, hogy az ország túlságosan közjogi problémaként kezeli a kérdést, és a publicisták figyelmét általában elkerülik az alapvető közgazdasági összefüggések. Magyarországon egyébként is nagyon erős a „védővamos babona”, aminek még a szociáldemokrata politikusok is áldozatul estek. Jászi meglátása szerint a vámunió azért kell, hogy döntő érvként szolgáljon a szabad kereskedelem javára. Ez ugyanis nyilvánvalóvá tenné, hogy az érvényben lévő védővám-politika évtizedek óta csak magánérdekeket szolgált.

Szende szintén értelmetlennek tartotta azt, hogy a gazdasági Közép-Európáról folytatott vitát szabadkereskedők és védővamosok vitájára szűkítik. Az igazságot a kettő között látta, hiszen számos esetben a kétféle kereskedelmi politikát egymással ötvözve alkalmazták. Semelyik sem biztosít védelmet kizsákmányolás, kartellgazdálkodás és militarizmus ellen. A két politika lehetséges következményeit azonban számba kell venni, ezt pedig a megnövekedő konkurencia oldaláról közelítette meg. Elfogadta, hogy Németország és Magyarország között a vámok eltörlése hozzájárulhat a magyar mezőgazdasági termelés fellendüléséhez, de ez az előny rögtön eltűnhet, amint olyan intenzív mezőgazdasági termelők, mint Románia vagy más Balkán-államok a szövetség tagjává válnak. Ami az ipari versenyt illeti, nyilvánvalóan Németország hatalmas versenytárs, mégis a magyar kormány oly minimális összeget költött ipari fejlesztésre, hogy Szende véleménye szerint még áldozatok árán is elő kell mozdítani az ipari fejlődést, és nem kell félni a német versenytől. Ezzel szemben Katona felszólalása alapján a közép-európai szabad kereskedelemhez nem a nagy gazdasági egységeken keresztül vezet az út. A vámunió tehát sem a magyar mezőgazdasági termelés növekedéséhez nem járul hozzá, sem a magyar ipart nem lendíti fel.

Vágó a legnagyobb kedvezményes eljárás híveként a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia között működő, érvényben lévő kereskedelempolitika mellett szállt síkra. Rendkívül figyelemre méltó érveléssel azt állította, hogy az antant szövetség eredeti hadicélja a német Zollverein által egybekovácsolt Németország szétforgácsolása. Ilyen helyzetben a Naumann által is szorgalmazott vámuniós Közép-Európával az antant országok nem kötnének békét, ezért kell elutasítani az egész koncepciót.

Dániel Arnold mezőgazdasági szakértőként egyértelmű prioritással kezelte a gazdasági Közép-Európa ügyét. A magyar mezőgazdaság helyzetének legrészletesebb elemzésén túl arról kívánta meggyőzni hallgatóságát, hogy az egyesült Közép-Európa sokkal kevésbé lesz exportindusztriális terület, mint amilyen mértékben a háború előtt volt. A Friedrich Naumann-i lövészárk-szövetség defenzív tartalmú értelmezésének alternatívájaként is értékelhető gondolatmenet szerint, a saját nyersanyagait, élelmiszereit megtermelő országok mindig békésebb természetűek, mint az exportindusztriális országok, amelyeknek meg kell szerezniük a létükhöz szükséges alapanyagokat. Így a német exportindusztriális birodalom kiegészülve a nyersanyagokban és élelmiszerekben gazdag osztrák–magyar állammal békésebb természetűvé válhat. Közép-Európa békés vagy háborús jövőjének megítélésakor ez elsődleges szempont. A mezőgazdasági szakember olvasatában az általános európai békéhez csak a gazdasági jóléten keresztül vezet az út.²⁵

A Társadalomtudományi Társaság vitaülésein elhangzott vélemények többsége szerint a Naumann-i Közép-Európa nem tekinthető a jövő békéjének garanciájaként. A pacifizmus hívei számára Közép-Európa az abban felfedezni vélt militarista politikai stratégia és nyilvánvalóan az ott röviden kifejtett katonai konvenció miatt vált elutasítás tárgyává. Kunfi Zsigmond és Rónai Zoltán a béke kérdését kardinális szempontként kezelték a vita során.

Giesswein Sándor és Rónai Zoltán a pacifizmus, a világbéke alapján érveltek, és mindketten arra a következtetésre jutottak, hogy ez a típusú Közép-Európa nem képes a béke biztosítására. Ezzel szemben Vámos Jenő képesnek tartotta a közép-európai államalakulatot a háború kiküszöbölésére. Szende Pál és Ágoston Péter szintén úgy érveltek, hogy Közép-Európa csak militarista államalakulat formájában jöhet létre.

A Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia vámunióját felvázoló Naumann-i elképzelés szintén megosztotta a tanácskozás résztvevőit. Kunfi egyértelműen nemet mondott a vámunióra. Szabó és Jászi viszont mellette érveltek. Szende és Katona inkább a szabad kereskedelem és védővám–politika ellentmondásain keresztül érzékeltették, hogy nem igazán hívei a vámuniónak mint zárt gazdasági egységnek. Vágó József egyedülként a gazdasági „status quo”, azaz a meglévő rendszer, a kedvezményes vám eljárás továbbfejlesztése mellett állt ki. A legalaposabb, szakmaiságra törekvő, statisztikai adatokat is felvonultató felszólalást a témában Dániel Arnold kínálta, aki Közép-Európára fontos lépésként tekintett a közép-európai gazdasági egységhez vezető úton. Naumann véleményével teljesen összhangban a vámunió ígéretesnek tartott perspektívája mellett állt ki.

Friedrich Naumann „Középeurópa”-ja száz év távlatából

Naumann kifejezetten a háború idejére időzítette „Középeurópa” koncepciójának hosszabb lélegzetű kifejtését, mivel úgy gondolta, hogy csak a háború alatt hajlandók a kedélyek a nagy, átalakító gondolatok befogadására. Márpedig köznapi lélekkel nem lehet létrehozni Közép-Európát. Mivel Franciaország a háborúban Nagy-Britannia oldalára állt, ezért tagként a háború idején nem számolt vele. Mindazonáltal a francia–német együttműködés mellett mélyen elkötelezett Naumann a franciákat Közép-Európa-hoz tartozónak vélte.²⁶ Nem kívánt, vagy ha igen, csak keveset szolt az északi országokról, a románokról, a bolgárokról, a szerbekről, a görögökről, Hollandiáról, hiszen úgy látta, hogy ezeknek az országoknak először a gyakorlatban látniuk kell a mag alakulását és Közép-Európa működését. Számos történészi állítással szemben az Oszmán Birodalmat nem tartotta a közép-európai közeledés szereplőjének. Ugyan a központi hatalmak szövetségese volt a háborúban, de sem földrajzilag, sem népességi és gazdasági tekintetben nem igazán vonható be az együttműködés elmélyítésébe. Naumann 1915. évi „Középeurópa”-jának magját tehát a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia képezte.²⁷ Amikor úgy fogalmazott, hogy ez a Közép-Európa akkor még csak földrajzi fogalom volt, nem beszélt másról, mint a még nem létező, a jövőben létrehozandó Közép-Európáról.²⁸

Naumann „Középeurópa”-jának állama nem hozható létre csupán gazdasági érvekkel, hanem történeti hagyományainak rekonstruálásával is tenni kell ezért. A teológiai pályát a családi hagyományok miatt választó lelkész meggyőződéssel vallotta, hogy a számító ész szempontjain túl a lelki meggyőződés ennek a történelmi egységtudatnak, közép-európai identitásnak a megteremtéséhez elengedhetetlenül szükséges. Németországban a birodalmi gyűlésben már létezik a birodalmi tudat, hiszen a politikai pártok elvesztették tartományi jellegüket. Ugyan a politikai érdekkellentétek számos ponton kitapinthatóak, elkülönülési hajlandóság viszont nincs. Az evangélikus lelkész felfogása szerint nincs történelmi haladás régi tartozások elengedése nélkül, és számos történelmi példával kívánta alátámasztani azt, miképpen zajlott mindez Németországban. Közép-Európa történeti megalapozása csak új szemléletű történetírókkal lehetséges, titkos tanácsosokkal bizonyosan nem vezethet sikerre. Az új kihívások tudatosítására a népek politikai nevelői, a történetírók képesek, akik sikeressé és hatásossá pedig azáltal válhatnak, ha saját lelküket nem zárják ki a történeti rekonstrukciókból. A porosz történetírók által felvázolt német egyesítési hagyomány

Naumann szemében nem tekinthető egyesítő hagyományként Közép–Európa esetében. Sokkal inkább a régi Német-római Császárság birodalmi hagyományai kínálhatják a történeti mintát. Ez ugyanakkor nem jelentené azt, hogy a bismarcki egyesítő szellemiséget sutba kellene dobni. A Bismarck-i szövetségi politika ékes bizonyítéka annak, hogy Németország fenn kívánta tartani Ausztria-Magyarországot. Naumann kiemelte, hogy aki az I. világháború korában a német–osztrák–magyar szövetségen lazítani akar, az 1876. elé kívánja visszavetni a viszonyokat. Ami a kettős Monarchia helyzetének megítélését illeti, Naumann úgy vélte, hogy nem elsősorban a Monarchia formális függése vagy a szuverenitás csorbulása jelentene kihívást számára, hanem a Németországhoz fűződő szorosabb szövetségből fakadóan eddigi közép-európai hatalmi befolyásának elvesztése okozhat számára problémát.²⁹

Friedrich Naumann Közép-Európa megteremtésekor a legnagyobb érzelmi ellenállásra mégsem emiatt számított, hanem a régió felekezeti és nemzetiségi problémáit tekintette a legnagyobb akadálnak. Ebből fakadt, hogy kiemelt figyelmet fordított a közép-európai régió vallási és felekezeti hagyományainak történeti áttekintésére. Leírta számos útja során szerzett tapasztalatait az osztrák-németekről, ismertette a nemzeti ébredés folyamatának ausztriai történetét, valamint összefoglalta nézeteit a magyar nemzetiségi törvény fontosabb elemeiről. A magyarok nemzetiségi gondolkodásáról továbbá megállapította, hogy nemzeti uralmukat csak olyan módon tudják biztosítani, ha az egyenlővé tévő demokráciát nyíltan vagy burkoltan távol tartják politikai rendszerüktől. Naumann megoldó képlete szerint a nyelvi határokon túlmutató, legszélesebb értelmű liberalizmus lenne szükséges a közép-európai nemzetiségi béke megteremtéséhez. Ugyanakkor a nemzetiségi problematika megoldásának módja nem vezethet a „kiszűrt” szuverenitás biztosításán keresztül, azaz nemzetállamok létrehozásának útján. Naumann nemzetiségi töltetű „felsőbb fogalma” vált az egyik legvitatottabb ponttá a kortársak körében. A Naumann-i értelmezés szerint ugyanis Közép-Európa magva a németiség lesz, ezért közvetítő nyelvként a német nyelv használatát tűzte ki célul. Ez a gondolat gyakran szolgált a német kulturális hegemonia igényének alátámasztására.³⁰

A közép-európai szövetséget alkotó népek gazdasági jellegű leírása alkalmával Naumann kiemelte, hogy az új konstrukció létrehozásakor az új történeti szemléleten túl haladó gazdasági mentalitásra is szükség van. A világháború okainak gyökerét, az angol-német ellenségeskedés eredetét Naumann a kapitalista rendszer két alapformájának különbségében vélte felfedezni. A németek ellen kinyilvánított ellenszenv többek között annak is betudható, hogy komparatív versenyelőnyrel rendelkezik a gazdaság szervezésében, ráadásul a legmagasabb fokon valósította meg annak módszeres, iskolászerű oktatását. Ez egyszerre nyitott utat az egyéni fejlődés számára, amely teljesen akkor juthat érvényre, ha bele tud helyezkedni a „közös gazdasági lét magasabb formájába”. Naumann ezt a német mentalitást állította szembe az angolszász egyéniségimádó felfogással. Ennek a német gazdasági mentalitásnak a sikere alapján gondolta úgy a szerző, hogy ezt jogos igénnyel terjesztheti ki Közép-Európára, és javasolta, legyen ez „Középeurópa” szervező elve.³¹

Közép-Európa világgazdaságban betöltendő szerepének kifejtésénél Naumann ismételen állást foglalt a meghívandó szövetséges országokkal kapcsolatban. Egyértelműen elutasította úgy a két európai birodalom szövetségén túlmutató, mind az Európai Egyesült Államokat hirdető koncepciókat. A német politikus újra leszögezte, hogy csak Németország és Ausztria-Magyarország szövetségéről beszél 1915. évi munkájában. Ezzel együtt Naumann nézete szerint ez a szövetség nem tudna működni a világgazdaságtól elzárt egységként. Németországnak tehát továbbra is szüksége lesz azokra a gyarmatokra, amelyekről a világháború kitörése elzárta. Ez a kérdés, azaz mindenfajta területi kompenzáció azonban a békekonferenciára tartozó ügy. Közép-Európa gazdasági bővítése tehát a képvi-

selő felfogása szerint nem történhet háborús annexiókkal, még akkor sem, ha maga a közép-európai gazdasági hatalom megalapítását követően – ami befolyási területét és lakosszámát illeti – kicsi marad a három, versenytársnak tekintett világállamhoz képest.³²

Naumann munkájának legfontosabb üzenete szerint befolyásolni kívánta a két birodalom között kialakítandó vámközösségről folytatott kortárs vitát. A német parlamenti képviselő felfogása szerint a gazdasági integrációról szóló vita az államszövetség versus szövetségi állam régi kérdésének kereskedelempolitikai téren megnyilvánuló dilemmája, ami a kedvezményes vámeljárási és a vámunió közötti alternatívák formájában van jelen. Míg az utóbbi nyilvánvalóan új közjogi feladatokat ró mindkét államra, a kedvezményes vámeljárási további alkalmazása esetében közjogilag minden változatlan marad. Naumann ebben a vitában hosszú távon a vámközösség mellett állt ki, előzetesen azonban leszögezte, hogy a vámközösség alatt egyelőre, első lépésként a határvámok megszüntetését érti. Úgy gondolta, hogy önmagában egy vám- és kereskedelmi közösség egyébként sem valósítható meg egységes teherszállítási, vasúti díjszabási politika, harmonizáló adópolitika és rugalmas hatósági engedélyezés nélkül. A két birodalom egymás közötti, nagyságrendben különböző külkereskedelmi arányaiban pedig számos érdekellentét feszül, amelyeket ki kell egyenlíteni. Mielőtt azonban bármilyen új közép-európai vámrendszerről tárgyalásokba bocsátkoznának, Naumann véleménye szerint az ehhez vezető út első lépései között elengedhetetlen az állami gabonaraktárakon alapuló készletszerződések, valamint a közép-európai vasszindikátust létrehozó szindikátusi szerződések megkötése. Összességében tehát ezzel a javaslatával a vámközösség, azaz a kereskedelempolitikai értelemben vett szövetségi állam fokozatos kiépítése mellett tette le a voksát.³³

Friedrich Naumann tisztában volt azzal, hogy az alkotmányos *Oberstaat* létrehozása hosszú, nehéz, számos buktatót jelentő folyamat. Ugyanakkor a háborús zűrzavar közepete, kimondottan reménykedve a közeli békében, fontosnak tartotta a közép-európai államszövetség létrehozásáról folytatandó polémiát. Hangsúlyozta, hogy nem új állam létrehozásáról beszél, hanem létező államok szövetségében gondolkodik. Olyan szövetségben, ahol bizonyos állami működések központosítása – gazdasági és katonai – megvalósítható. Az állami szuverenitást megszüntető szövetségi állam létrehozását nem tartotta járható útnak, ezért a két szuverén birodalom gazdasági és katonai államszövetsége mellett érvelt. Amikor úgy fogalmazott, hogy „Középeurópa” koronajogokat nem sérthet, óhatatlanul egy tradicionális államok közötti védelmi szövetség mintájából indult ki, ahol az együttműködést bizonyos gazdasági területekre is kiterjesztik a szövetség tagjai.

Naumann igyekezett minél egyértelműbbé tenni: a modern állam már nem vállalhatja fel a szellemi vezető vagy vallási kormányzó szerepét, csak a közjog és a közigazgatás függetlenségének őre lehet az egyházi beavatkozással szemben. Következésképpen a világgazdasági főállamnak egyházakhoz, egyházzjoghoz, kultusztörvényekhez és a szentszék előtti képviselőihez semmi köze sem lehet. Ugyanígy tekintett a szerző az iskolaügyre, és közoktatásra. Ebből fakadt továbbá, hogy a nyelvkérdések sem képezhetik a „közép-európai intézkedések” tárgyát. Mindazonáltal hozzáfűzte, hogy bizonyos nyelvi egységre a szövetségi közeledésben és katonai téren szükség van, a közös közvetítő nyelvként természetesen a német nyelvet ajánlva. A szövetségi hatáskörön kívül áll továbbá a belső közigazgatás, valamint az állami alkotmány. Még akkor is, ha Naumann egyértelműen szószólója és támogatója volt „az egységes közép-európai általános, egyenlő és közvetlen választójognak”.

A nyilvánvaló ellentmondások mellett sem kínálta fel a szerző a közép-európai állami működés kész programját. Annyit kívánt csupán leszögezni, hogy szükség van a vámközösség, az állami gabonafelvásárláson alapuló készletgazdaság és a közös vasszindikátus központi igazgatásának létrehozására. Ami a katonai állam lényegét illeti, Naumann nem

lévén katona, alapvetően a katonai konvenció névvel ellátott kortársi elképzelésekhez nem kívánt önálló, konkrét tartalmakat körvonalazó javaslatot megfogalmazni. Egyet azonban világossá tett. Megfelelő katonai költségvetés által biztosított polgári biztonságot kívánt Közép-Európa számára. Hosszú távon pedig szintén szükségesnek tartotta egy közép-európai általános katonai egyezmény kitárgyalását.³⁴

Összegzés

A Naumann-i „Középeurópa” történeti képének historiográfiai áttekintésével egyfelől érzékeltetni kívántuk azt, hogy a XXI. század elején számos történész vitatja Friedrich Naumann „Középeurópa”-jának imperialista német tervként történő bemutatását. A történeti kutatásokban még jelentős potenciál rejlik a kortárs politikusok munkásságával történő eszméletörténeti összehasonlításban. Másfelől árnyalni szerettük volna azt a külföldi szakirodalomban még mindig előforduló vélekedést, miszerint Magyarország kevés kivételtől eltekintve egységesen utasította el ezt a koncepciót. A Társadalomtudományi Társaság Közép-Európa vitájának tükrében a Naumann-i koncepció recepciójára egyáltalán nem kizárólagosan a magyar elutasítás a legmegfelelőbb értékelés. Friedrich Naumann tanulmányának szisztematikus elemzése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia vámközössége mellett érvelő kereskedelem-politikai javaslat a közép-európai gazdasági közeledés jegyében született munka volt. A Nagy Háború korában keletkezett gazdasági föderalizmus fontos történeti forrásával van dolgunk az 1915-ben publikált „Középeurópa” esetében.

JEGYZETEK

1. Sweet, Paul R. (1943): 1–24. old.
2. Kann, Robert Adolf (1964) 252–260. old.
3. Peschel, Andreas (2005): 63–69. 1914 eszméinek kontextusában, 80–88. az Össz német Szövetség törekvéseivel történő összehasonlításban, Höhne, Steffen (2011): 149–157.
4. Bóka Éva (2011): 58–61.
5. Fischer, Fritz (1961/2013) 174. old.
6. Sweet, Paul R. (1957): 180–212. old., Tunstall, Graydon A. (1955) 19–27. old., Herwig, Holger H. (2014): 299–300. old.
7. Horel, Catherine (2011): 213–219. old., Szegedi, Edit (2014): 445–452. old.
8. Villain, Jörg (1977): 207–215. old., Irinyi Károly (1973): 36–46. old.
9. Galántai, József (1974): 228–230. old.
10. Meyer, Henry Cord (1955): 329. old.
11. Romsics Ignác (1997): 23–24., 57.
12. Friedrich Naumann Werke Bd. 4. (1964): 388.
13. Brechtefeld, Jörg (1996): 44–47.
14. Ormos Mária (2007): 11–18. old.
15. Németh István (2009) 157–175. old.
16. Müller, Achim: (2011): 142–157. old.
17. Meyer, Henry C. (1955): 204. old.
18. Theodor Heuss (1937/1949): 338–339. old.
19. Irinyi Károly (1973):
20. Galántai József (1974): 238–244. old., Diószegi István (1995): 63–65. old.
21. Varga Lajos (2010): 79–83. old.
22. A vitán tizenketten vettek részt. Kunfi Zsigmond (1879–1929) a Társadalomtudományi Társaság elnöke, bölcsész tanár, szociáldemokrata politikus. Szabó Ervin (1877–1918) a Társadalom-

tudományi Társaság alelnöke, szociológus és szintén az MSZDP politikus. Jászi Oszkár (1875–1957) író, politikus, szociológus. Giesswein Sándor (1856–1923) 1908-tól pápai prelátnak, keresztényszociális politikus. Szende Pál ((1879–1934) ügyvéd, a magyar radikális mozgalom tagja, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület főtitkára és az egyesület lapjának az OMKE szerkesztője. Ágoston Péter (1874–1925) jogtudós, egyetemi tanár, a radikális majd szociáldemokrata irányzat képviselője. Vámos Jenő (1882–1950) állatorvos, a Magyar Országos Radikális Párt tagjaként kidolgozta 1918. évi földreform tervezetét. Dániel Arnold (1878–1968) az agrárügyek közírójaként gyakran publikált a Huszadik Században. A Nagy Háború után svájci, bécsi, csehszlovák, majd londoni emigrációban élt. A Londoni Magyar Klub állandó előadója volt. Vágó József (1877–1948) közgazdasági író. Pályi Ede (1865–1930) újságíró, a Magyarország című lap munkatársa. Az 1900-ban alapított Magyar Szó alapító tagja, 1907-től a Budapesti Napló újságíró szerkesztője volt. Ignotus Hugó (1869–1949) író, költő, kritikus, a Nyugat egyik alapító tagja volt.

23. Közép-Európa mint a béke biztosító. Középeurópa (1916): Kunfi 5–7. old., Giesswein 20–23. old., Szabó 23–30. old., Jászi 39–44. old., Ágoston 102–104. old., Rónai 15. old.
24. A demokratikus fejlődés lehetőségeiről Közép-Európa létrehozása által Uo: Kunfi 8–10. old., Szabó 36–38. old., Jászi 40–45. old., Szende 61–62. old., Vámos 93–96. old., Dániel 117. old.
25. A gazdasági fejlődés esélyeiről Közép-Európa keretében: Uo: Kunfi 10–18. old., Szabó 30–36. old., Jászi 45–52. old., Szende 56–58. old., Katona 74–78. old., Vágó 82–87. old., Dániel 104–107. old.
26. Alexandre, Philippe (2000): 211–244. old.
27. Naumann, Frigyes (1916): 1–30. old.
28. Közép-Európa mint földrajzi fogalom történetéről lásd: Lendvai L. Ferenc (1997): 152–181. old.
29. Naumann Frigyes (1916): 30–54. old.
30. Uo. 54–94. old.
31. Uo. 94–124. old.
32. Uo. 151–184. old.
33. Uo. 184–213. old.
34. Uo. 213–245. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alexandre, Philippe (2000): „Unser Wunsch ist ein befreundetes Frankreich.” Friedrich Naumann und die deutsch-französischen Beziehungen. In: Bruch, Rüdiger v. (hg.): Friedrich Naumann in seiner Zeit. Walter de Gruyter. Berlin–New York. 211–244. old.
- Bóka Éva (2011): Az európai föderalizmus alternatívája Közép-Európában 1849–1945. Dialóg Campus. Budapest–Pécs. 58–61. old.
- Brechtfeld, Jörg (1996): Mitteleuropa and German Politics 1848 to the Present. St. Martin’s Press. New York. 44–47. old.
- Diószegi István (1995): Die Reaktion Ungarns auf die deutschen Mitteleuropa-Konzeptionen. In: Plaschka G. Richard–Haselsteiner, Horst–Suppan, Arnold–Drabek, M. Anna–Zaar, Brigitte (hg.): Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien. 63–65. old.
- Galántai József (1974): Magyarország az első világháborúban 1914–1918. Akadémiai Kiadó. Bp. 272. old.
- Fischer, Fritz (1961/2013): Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18. Droste Verlag. Düsseldorf. 547. old.
- Friedrich Naumann Werke Bd. 4. (1964): Nipperdey, Thomas–Schieder, Wolfgang (hg.): Schriften zum Parteiwesen und zum Mitteleuropaproblem. Westdeutscher Verlag. Köln–Opladen. 1041. old.
- Frölich, Jürgen (2000): Friedrich Naumanns Mitteleuropa. Ein Buch, seine Umstände und seine Folgen. In: Bruch, Rüdiger v. (hg.): Friedrich Naumann in seiner Zeit. Walter de Gruyter. Berlin–New York. 245–267. old.

- Herwig, Holger H. (2014): *The First World War. Germany and Austria–Hungary 1914–1918.* Bloomsbury. London. 472. old.
- Heuss, Theodor (1949): *Der Mann, das Werk, die Zeit.* Rainer Wunderlich Verlag Hermann Leins. Stuttgart–Tübingen. 591. old.
- Horel, Catherine (2011): *A középnek mondott Európa. A Habsburgoktól az európai integrációig 1815–2004.* Akadémiai Kiadó. Bp. 390. old.
- Höhne, Steffen (2011): *Imperiale Ambitionen und das Recht der kleinen Nationen. Mitteleuropa bei Naumann und Masaryk.* In: Lajarrige, Jacques–Schmitz, Walter–Zanasi, Giusi (hg.): *Mitteleuropa Geschichte eines transnationalen Diskurses im 20. Jahrhundert.* Bd. 1. (Mitteleuropa-Studien Bd. 17.) Thelem. Dresden. 143–168. old.
- Irinyi Károly (1973): *Mitteleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás.* Akadémiai Kiadó. Bp. 272. old.
- Középeurópa (1916): *A Társadalomtudományi Társaság által rendezett vita. (A Huszadik Század Könyvtára 60.)* Politzer és Fia. Bp. 127. old.
- Kann, Robert Adolf (1964): *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918.* Bd. II. *Ideen und Pläne zur Reichsreform.* Böhlau. Graz–Köln. 252–260. old.
- Lendvai L. Ferenc (1997): *Közép-Európa koncepciók.* Áron Kiadó, Bp. 307. old.
- Meyer, C. Henry (1955): *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945.* (International Scholars Forum 4.) Martinus Nijhoff. The Hague. 378. old.
- Müller, Achim (2001): *Zwischen Annäherung und Abgrenzung. Österreich–Ungarn und die Diskussion um Mitteleuropa.* (PhD-Dissertation Uni Marburg.) Tectum Verlag. Marburg. 412. old.
- Naumann, Friedrich (1916): *Középeurópa.* Ford. Kircz Andorné. Politzer és Fia. Bp. 284. old.
- Németh István (2009): *Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918).* L’Harmattan. Bp. 360. old.
- Ormos Mária (2007): *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19–20. században.* Napvilág Kiadó. Bp. 322. old.
- Peschel, Andreas (2005): *Friedrich Naumanns und Max Webers „Mitteleuropa“. Eine Betrachtung ihrer Konzeptionen im Kontext mit den „Ideen von 1914“ und dem Alldeutschen Verband.* TUDpress Verlag der Wissenschaften GmbH. Dresden. 187. old.
- Romsics Ignác (1997): *Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a 19. században és a 20. század elején.* In: Uő (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században.* Teleki László Alapítvány. Bp. 7–61. old.
- Sweet, Paul R. (1943): *Recent German Literature on Mitteleuropa.* *Journal of Central European Affairs* 3. 1943/1. szám. 1–24. old.
- Sweet, Paul R. (1957): *Germany, Austria-Hungary and Mitteleuropa. August 1915–April 1916.* In: Hantsch, Hugo – Novotny, Alexander (hg.): *Festschrift für Heinrich Benedikt überreicht zum 70. Geburtstag.* Verlag Notring der wissenschaftlichen Verbände Österreichs. Wien. 180–212. old.
- Szegedi, Edit (2014): *Friedrich Naumann (1860–1919)* In: Böttcher, Winfried (hg.): *Klassiker des europäischen Denkens. Friedens- und Europavorstellungen aus 700 Jahren europäischer Kultur.* Nomos. Baden-Baden. 445–452. old.
- Tunstall, Graydon A. (1995): *Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetése és a Mitteleuropa-koncepció.* In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok.* Teleki László Alapítvány. Bp. 19–27. old.
- Varga Lajos (2010): *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon. 1914. július — 1919. március.* Napvilág Kiadó. Bp. 559. old.
- Villain, Jörg (1977): *Zur Genesis der Mitteleuropakonzeption Friedrich Naumanns bis zum Jahre 1915.* In: *Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus von der Jahrhundertwende bis 1917.* Jahrbuch für Geschichte Bd. 15. Akademie Verlag. Berlin. 207–215. old.